

SERBSKO-ALBAŃSKA KOEGZYSTENCJA W KOSOWIE W LATACH 1878–1912 NA PRZYKŁADZIE OSMAŃSKIEGO PAŃSTWOWEGO SYSTEMU EDUKACYJNEGO

Irena Kolaj Ristanović

 <https://orcid.org/0000-0003-0918-7775>

Wydział Filologiczny Uniwersytetu Belgradzkiego

ABSTRACT

SERBIAN-ALBANIAN COEXISTENCE IN KOSOVO IN 1878–1912: THE EXAMPLE OF THE OTTOMAN STATE EDUCATION SYSTEM

The principle of equality proclaimed by the Edict of Gulhane (tur. *Gülhane Hatt-ı Şerif*) in 1839 resulted in many changes in the socio-political sphere of the Ottoman society, but also with several legal acts regarding education issued by the Ottoman authorities. The Constitution of the Ottoman Empire from 1876 proclaimed equality between all citizens of the state regardless of ethnicity and religion. Even though, relations between the Albanian and Serbian populations in the Kosovo Vilayet were tense in all aspects of socio-political spheres. The representatives of Albanians, as a majority in the vilayet, defended the status of Islam as a dominant religion and Christianity as a religion of slaves (*rayah*). As the Ottoman authorities issued many legal acts regarding formal basic education in Islamic primary schools (*mekteb*) during the second half of the 19th century, tensions and misunderstandings between the Serbian and Albanian populations increased. This paper analyzes relations between Serbs and Albanians in the Vilayet of Kosovo in 1878–1912 in the area of implementation of the right to primary education for both communities as this issue has not been researched in detail until now. Our research is based on interdisciplinary approach to the subject and the use of primary archival sources of the Ottoman and Serbian provenance, as well as the relevant literature.

Keywords: primary education, *mekteb*, Kosovo, Serbs, Albanians, Muslims, coexistence.

Słowa kluczowe: edukacja podstawowa, mekteb, Kosovo, Albańczycy, muzułmanie, koegzystencja.

WSTĘP

Druga połowa XIX wieku przyniosła w Imperium Osmańskim istotne zmiany w życiu społeczno-politycznym poddanych. Wyjątkowe znaczenie dla rozwoju i kształtowania relacji między Serbami i Albańczykami, jak również ich stosunku wobec systemu oświatowego, miały wydarzenia z lat 70. XIX stulecia: wielki kryzys wschodni, pokój w San Stefano, kongres berliński, działalność Ligi Prizreńskiej, a wcześniej także reformy w Imperium Osmańskim po wprowadzeniu Hatt-i Sharifu z Gülhane w 1839 roku¹. Liczne prawa wywodzące się z idei tanzimatu zapoczątkowały szereg procesów zachodzących we wszystkich obszarach funkcjonowania społeczeństwa osmańskiego, w tym w dziedzinie edukacji. By lepiej to zaprezentować, niezbędne jest prześledzenie aktów administracji imperium na poziomie centralnym, oddźwięku, jaki budziło ich wdrażanie przez lokalne urzędy, i stosunku osmańskich władz do zachowania tradycyjnego islamskiego systemu kształcenia w mektebach i medresach, do których uczęszczali muzułmanie, mimo że zakładano już wówczas państwowe szkoły. W pracy skupiono się na islamskich (mektebach) i serbskich szkołach podstawowych. Mekteby odgrywały kluczową rolę w kształceniu podstawowym ludności muzułmańskiej, pokazano ich znaczenie w odniesieniu do reformy szkół podstawowych finansowanych przez wakfy. Celem tekstu jest też pokazanie, jak ważny był system oświatowy dla zachowania poczucia kulturowej tożsamości Serbów i Albańczyków. Prace, które były dla mnie najważniejszą inspiracją, to książka Nefize Gülera *Salnamelere Göre Kosova Vilayetinde Eğitim-Öğrenim*², która została napisana na podstawie źródeł osmańskich, i praca magisterska Mileny Gostović, *Salname Kosovskog vilajeta 1879–1900*³, oparta na tych samych materiałach, ale prezentująca inny obraz życia społecznego w wilajecie.

Hatt-i Sharif z Gülhane wprowadzał równość wszystkich mieszkańców państwa osmańskiego bez względu na wyznawaną przez nich religię, zaś treść konstytucji z 1876 roku zakładała, że „wszyscy Osmanie są równi wobec prawa. Wszyscy mają te same prawa i obowiązki wobec państwa bez względu na przynależność religijną”⁴. Kongres berliński przewidywał, że nikt bez względu na religię nie będzie dyskryminowany w żadnym aspekcie życia społecznego. Prawo o obywatelstwie z 1869 roku (tur. *Tâbiyyet-i Osmâniyye Kanûn-nâmesi*), które nawiązywało do idei osmanizmu, zakładało równość wszystkich obywateli wobec instytucji imperium, ale w praktyce nie przyniosło zakładanego efektu, gdyż nie zyskało aprobaty wspólnot wyznaniowych. Przykładowo w 1903 roku w związku z reformami z Mürzsteg wprowadzono

¹ W. Szczerpański, *Lokalni albansko-srpski sukobi u razdoblju 1881–1912: Pokušaj nove, tipološke karakteristike*, „Prilozi” 2008, br. 37, s. 46.

² N. Güler, *Salnamelere Göre Kosova Vilayetinde Eğitim-Öğrenim: Yüksek Lisans Tezi*, Bursa 2019.

³ M. Гостовић, *Салнаме Косовског вилајета 1879–1900: мастер рад*, Нови Сад 2019.

⁴ A.M. Nurdogan, *Non-Muslim Schooling in Kosovo during the Abdulhamit II Era and the Policy of Ottoman Government*, „Educational Sciences: Theory & Practice” 2013, no. 13, s. 578; M. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878–1912*, Београд 2009, s. 129.

obowiązek zatrudniania chrześcijan w sądownictwie⁵, jednak, jak stwierdza Miloš Jagodić, „pomiędzy teorią i praktyką znajdowało się historyczne dziedzictwo kilku wieków starego islamskiego państwa, w którym prawa, obowiązki, pozycja społeczna i życie codzienne jednostki były determinowane przez przynależność religijną”⁶. W codziennym życiu poddanych imperium wciąż była widoczna przewaga członków islamskiej społeczności, „którzy sabotowali reformy tanzimatu, jak i również optowali za zachowaniem tradycji”⁷.

Niewątpliwie muzułmanie stanowili większość mieszkańców wilajetu Kosowa w drugiej połowie XIX wieku⁸. Centralna administracja imperium wyznaczyła wilajet kosowski w 1877 roku na terytorium, które dla Porty miało strategiczne znaczenie – znajdował się on bowiem pomiędzy Serbią i Czarnogórą, z którymi prowadziła wówczas wojnę, nieopodal były stale niestabilne wilajety dunajski oraz bośniacki⁹. Administracyjny podział wilajetu Kosowa z 1910 roku obejmował sandżak skopijski z kaazami: Skopje, Veleš, Kumanovo, Štip, Kočane, Radovište, Kratovo, Osmanije, Orhanije, Kriva Palanka; sandżak prisztiński z kaazami: Peći, Gusinje, Berane, Đakovica i Trgovište; sandżak prizreński z kaazami: Prizren, Gostivar, Tetovo, Ljuma i Gora; sandżak sjenicki z kaazami Sjenica Bijelo Polje, Nova Varoš, Donje Kolašin i sandżak pljevaljski, który był najmniejszy, z kaazami Pljevlja i Prijepolje¹⁰.

Na tym rozległym terytorium funkcjonował złożony aparat administracyjny, na czele którego stała Rada Administracyjna Wilajetu (tur. *Meclis-i İdâre-i Vilâyet*) działająca pod kontrolą centralnej administracji imperium. Radą kierował wali (tur. *vâlî*), a sandżakami – mutesarifowie (tur. *mutasarrıf*). Zwierzchnikiem władzy sądowniczej był główny sędzia sądu szariatu (tur. *kâdî*)¹¹. W celu „utrzymania porządku i pokoju” oraz poszanowania praw wielowyznaniowej i wieloetnicznej ludności wilajetu skład aparatu administracyjnego był mieszany – składał się z waliego, kadiego, przewodniczącego sądu apelacyjnego, skarbnika (tur. *defterdar*), metropolity prawosławnego, muftiego i przedstawiciela żydowskiej wspólnoty wyznaniowej. Wśród nich znaleźli się również przedstawiciele ludu: trzech muzułmanów i jeden chrześcijanin¹².

W aparacie administracyjnym wilajetu nie było ani jednego organu zajmującego się wyłącznie edukacją. Zajmowały się tym urzędy na szczeblu państwowym. W 1846 roku utworzono Radę ds. Oświaty (*Meclis-i Maârif-i Umûmiye*), a w 1857 roku Ministerstwo Oświaty (tur. *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*)¹³. Ministerstwo było odpowiedzialne za wszystkie organy administracyjne zajmujące się edukacją na poziomie wilajetów. Wpływ Rady w administrowanie systemu oświaty polegał

⁵ M. Јагодић, op. cit., s. 129–130.

⁶ Ibidem, s. 130.

⁷ М. Гостовић, op. cit., s. 5.

⁸ Dane statystyczne o mieszkańcach wilajetu Kosowa nie są przytaczane, gdyż są powszechnie dostępne i były wielokrotnie prezentowane w literaturze.

⁹ M. Јагодић, op. cit., s. 4–5; A.M. Nurdogan, op. cit., 578.

¹⁰ M. Јагодић, op. cit., s. 9.

¹¹ Ibidem, s. 11.

¹² Ibidem, s. 10.

¹³ М. Гостовић, op. cit., s. 99.

na kontrolowaniu pracy kancelarii edukacyjnych (tur. *İdare-i Maârif*), które wprowadzały w życie przepisy prawa¹⁴. Chociaż Rada ds. Oświaty powinna była składać się z członków różnych wyznań, w wilajecie kosowskim tak nie było. Siedziba Rady w latach 1879–1888 znajdowała się w Prisztinie, a następnie została przeniesiona do Skopje¹⁵.

Wśród mieszkańców wilajetu najliczniejsi byli Albańczycy (zwani też Arnautami), Turcy, Romowie i Pomacy (ludność słowianojęzyczna). Członkami chrześcijańskiej wspólnoty prawosławnej byli Serbowie, Grecy i Albańczycy, a katolickiej Albańczycy i Serbowie¹⁶. W pracy stosuję termin „Albańczyk”, by odróżnić albańskich mieszkańców wyznających islam od pozostałych muzułmanów. W XIX wieku był on wykorzystywany do politycznych celów przez zorientowanych narodowo członków albańskiej wspólnoty. Z kolei terminu „Serb” używam w celu wyodrębnienia serbskiej wspólnoty spośród pozostałych prawosławnych grup. Jak wiadomo, źródła osmańskie często nie uwzględniają etnosów, a posługują się kategoriami konfesyjnymi, jak w przypadku terminu „muzułmanin” (tur. *Ehl-i İslâm/Müslüman*), podczas gdy źródła serbskie korzystają z terminologii, która bezpośrednio odnosi się do pochodzenia etnicznego, jak np. Serb i Albańczyk/Arnauta.

Wyznający islam Albańczycy byli klasyfikowani w spisach osmańskich jako muzułmanie, a Serbowie jako chrześcijanie. Szkoły muzułmańskie były częścią aparatu państwa osmańskiego, podczas gdy szkoły serbskie podlegały patriarchatowi Konstantynopola. Dyplomy wymagane do pracy w kadrze nauczycielskiej we wszystkich szkołach musiały jednak być zatwierdzane przez administrację osmańską. Grono pedagogiczne zdawało egzaminy zawodowe potwierdzające kompetencje do pracy przed komisją osmańską od 1888 roku. Arzu M. Nurdoğan stoi na stanowisku, że egzaminy te zostały wprowadzone w celu zapobieżenia praktykom korupcyjnym w systemie oświaty oraz po to, by tylko nauczyciele o odpowiednich kompetencjach uczestniczyli w realizacji programu nauczania¹⁷. Na podstawie treści aktów prawa oraz przykładów można stwierdzić, że zarówno ludność albańska, jak i serbska miały wiele powodów do niezadowolenia i poczucia nierówności w związku z podwójnymi standardami w dziedzinie edukacji. Dobrym przykładem jest sytuacja, gdy państwo osmańskie nie traktowało albańskiej społeczności przy zapisach do szkół jako Albańczyków, ale jako członków islamskiej wspólnoty, chociaż we wszystkich innych kwestiach chętnie odwoływało się do ich odrębnej tożsamości narodowej.

¹⁴ Ibidem, s. 102.

¹⁵ N. Güler, op. cit., s. 40.

¹⁶ М. Гостовић, op. cit., s. 85.

¹⁷ A.M. Nurdoğan, op. cit., s. 579.

MEKTEBY I MEDRESY OSMAŃSKIEGO PAŃSTWA: FUNDAMENT ZACHOWANIA ISLAMSKIEJ EDUKACJI I „WARTOŚCI SPOŁECZEŃSTWA OSMAŃSKIEGO”?

Szkoły podstawowe w spisach osmańskich określane są jako *mekteb*, *darutali*, *muallimhân*, *mahalle mektebi*, *taş mektebi* i *mekteb-i ibtidâiyye*¹⁸. W języku serbskim zachowała się nazwa *mektebi rušdije* lub *mektebi ibtidaje*, choć istnieje różnica między tymi placówkami oświatowymi. Mekteby miały długą tradycję funkcjonowania, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że istniały jeszcze w czasie życia i działania proroka Mahometa w VII wieku – odwoływanie się do tej tradycji odegrało znaczącą rolę w edukacji muzułmanów¹⁹.

Większość mektebów była finansowana przez wakfy i funkcjonowała przy islamskich obiektach sakralnych. W miastach funkcjonowało więcej mektebów niż na wsi. Nie istniał z góry ustalony program nauczania, tok edukacji był uzależniony od nauczyciela. Selami Sönmez uważa, że osmańskie szkolnictwo można podzielić na formalne i nieformalne – formalne nauczanie odbywało się w mektebach, medresach, enderunie i wojskowych centrach edukacyjnych, a nieformalne w meczetach, zakonach derwiszów, organizacjach rzemieślniczych, prywatnych domach, bibliotekach i czytelnich²⁰. Analizując sposoby nauczania w szkołach, dostrzegamy, że najważniejsze było zachowanie tradycji edukacji islamskiej, która skupiała się na nauce alfabetu arabskiego, wersetów z Koranu, prawidłowego sposobu modlenia się, wspieraniu kultu i stosowaniu przepisów religijnych w praktyce. Zajęcia odbywały się przez cały rok, z przerwą w miesiącu ramadan. Dzieci rozpoczynały naukę w wieku pięciu lat. Na początku byli to głównie chłopcy²¹. Po dekrete z 1846 roku, na podstawie którego obowiązek nauki objął dzieci od czwartego roku życia, zaczęto karać rodziców, którzy nie zapisali dziecka do placówki przed szóstym rokiem życia. Do szkół średnich (tur. *mekteb-i ruşdî*), zakładanych od 1845 roku, przyjmowano wyłącznie dzieci płci męskiej, a – od 1867 roku – muzułmanów²².

Kwestię wieku dzieci przyjmowanych do szkół zmieniał dekret z 1869 roku (tur. *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*). Zawierał on postanowienie o obowiązku zapisywania chłopców w wieku od 6 lat do 11 lat i dziewczynek w wieku od 7 do 11 lat. Liczba szkół w miastach i wsiach zależała od wielkości ośrodka. Przykładowo zarówno we wsiach, jak i miastach na każde 500 dzieci musiało istnieć jedno

¹⁸ Ü. Taşkın, *Klasik Dönem Osmanlı Eğitimi Kurumları*, „Ulusal Araştırmalar Dergisi” 2008, vol. 3, no. 1, s. 345–356; И. Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији 1878–1882: прилог проучавању османске баштине*, Београд 2020, s. 37–41.

¹⁹ Eadem, *Културни идентитет муслимана у Београду 1841–1867: докторска дисертација*, Београд 2021, 105–107; eadem, *Статус вакуфских добара...*, s. 37–41.

²⁰ S. Sönmez, *Primary Education System in Ottoman Empire*, „International Journal of Humanities and Social Science” 2013, vol. 3, no. 5, s. 164; Ü. Taşkın, op. cit., s. 345–356; И. Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара...*, s. 37–41.

²¹ Eadem, *Културни идентитет муслимана...*, s. 105–107; N. Güler, op. cit., s. 26.

²² Idem, op. cit., s. 26; Ü. Taşkın, op. cit., s. 345–356; М. Гостовић, op. cit., s. 99.

ruşdî, a na 1000 dzieci w miastach przypadała jedna *mekteb-i idâdî*²³. Były to szkoły zakładane od lat 70., które miały utrzymać równowagę między *ruşdî* a tradycyjnymi szkołami, gdzie pielęgnowano edukację religijną; przygotowywały one do kontynuowania nauki w Stambule. Innym typem szkoły były *mekteb-i Sultânî* – licea funkcjonujące w centrum każdej prowincji. W 1870 roku założono w Stambule uniwersytet – *dâr-ül-funûn*²⁴.

Z powyższego możemy wnioskować, że wiek XIX był punktem zwrotnym w historii oświaty w Imperium Osmańskim, elity zdały sobie sprawę z potrzeby reformy edukacji i zaczęły ją wdrażać w życie. Proces ten, prowadzony przez centralne władze administracyjne przy współpracy z władzami lokalnymi, miał przede wszystkim na celu wzmocnienie osmańskiego państwa oraz zachowanie porządku i pokoju między poddanymi z różnych wspólnot religijnych. Mimo funkcjonowania zreformowanego systemu nauczania dzieci nadal mogły zapisywać się do medres i mektebów, gdzie uczyły się języka osmańskiego i arabskiego, poprawnej lektury Koranu i sur koranicznych, a także słuchały hadisów. Starano się tam kształcić dzieci w sposób tradycyjny, pielęgnując naukę religii.

Państwo osmańskie za pośrednictwem edukacyjnych instytucji szczebla podstawowego i średniego próbowało zachować balans pomiędzy różnymi wspólnotami religijnymi. Od 1869 roku umożliwiono zakładanie szkół prywatnych, które byłyby pod kontrolą Ministerstwa Oświaty lub lokalnych komisji edukacyjnych. Państwo robiło również wszystko, by otwierać mekteby na terytoriach, gdzie chrześcijanie byli liczniejsi. Miało to na celu „osmanizację życia codziennego”. Tezie tej idzie w sukurs fakt, że język osmański od 1894 roku stał się obowiązkowy we wszystkich instytucjach edukacyjnych prowadzących nauczanie podstawowe²⁵.

Rzeczywiście, powolny upadek Imperium Osmańskiego oddziaływał na wszystkie obszary życia jednostki, od edukacji po gospodarkę. Jednocześnie wpływał on bezpośrednio na kulturową tożsamość poddanych Porty. Kiepska sytuacja gospodarcza imperium powodowała zwiększanie podatków; w przypadku Albańczyków presja na systematyczne regulowanie podwyższanych danin skutkowałą częstymi buntami i innymi przejawami niezadowolenia.

Chociaż ludność albańska wyznania islamskiego uczęszczała do medres, praktykowałą swoją religię i starała się żyć zgodnie z prawem szariatu, nie wahała się jasno demonstrować swojej tożsamości narodowej i domagać się, by oprócz języków osmańskiego i arabskiego nauczano w szkołach także albańskiego. Na jednym ze zgrupowań Albańczyków w 1911 roku stwierdzono:

Albańczycy, nas jest więcej niż 3 miliony. Jeszcze w prastarych czasach nasi przodkowie żyli tutaj, na naszej ziemi. [...] Odziedziczyliśmy po nich między innymi język, którym się dzisiaj posługujemy. To dziedzictwo bogactwa językowego zachowaliśmy za sprawą mowy. [...] Dzisiaj, kiedy cywilizacja i nauka dosięgły szczytu postępu, kiedy narody chlubią się

²³ Wyczerpująco o systemie edukacyjnym w Imperium Osmańskim zob. *Historija osmanske države i civilizacije*, ed. E. Ć h s a n o ģ l u, Sarajevo 2004, s. 869–894; М. Г о с т о в и ћ, op. cit., s. 99.

²⁴ N. G ü l e r, op. cit., s. 27–28, 32–36.

²⁵ М. Г о с т о в и ћ, op. cit., s. 101.

najwspanialszymi instytucjami kultury, kiedy udowodniono, że naród może się rozwijać i rozprzestrzeniać poprzez cywilizację, trzeba by kultywował swój własny język [...]”²⁶.

Z tego powodu w Skopje powstało towarzystwo, które zajmowało się zapisywaniem języka albańskiego w alfabecie arabskim. W korespondencji konsulatu Królestwa Serbii w Skopje możemy przeczytać, że „drukarnia wilajetu przygotowała alfabet dla języka Arnautów, do którego dodała trzy do czterech liter”²⁷.

Inicjatywy podejmowane przez albańskich działaczy narodowych akcentowały różnice religijne, według których „nie zgadza się z Koranem, że Turczyn jest tym samym co *giaur!*”²⁸. Miloš Jagodić podkreśla, że „rozumienie religii wśród niewykształconych członków albańskiej społeczności w wilajecie Kosowa było z reguły uproszczone” i ograniczało się do pięciu obowiązkowych modlitw w ciągu dnia, postu w czasie trwania miesiąca ramadan, a także poszanowania sunny. Albańczycy uważali islam za „religię panów”, a chrześcijaństwo za „religię niewolników”. Między innymi z tych głęboko zakorzenionych przekonań wynikały nie najlepsze stosunki między ludnością serbską i albańską²⁹. Zamożni Albańczycy wyznania islamskiego tradycyjnie uczyli swoje dzieci w domu, zatrudniając nauczycieli (tur. *hoca*), podczas gdy przeważająca, uboższa część społeczeństwa posyłała swoje dzieci do szkół osmańskich.

ZNACZENIE MEKTEBU I WAKFÓW W WILAJECIE KOSOWA. PRZYPADEK WAKFÓW MUNDERISE Z 1910 ROKU

Wakf to termin z języka arabskiego, który oznacza „rodzaj darowizny w prawie islamskim oraz niezbywalną własność i kapitał ekonomiczny”³⁰. Chociaż istnieje kilka interpretacji terminu, zgodnie z tą najogólniejszą jest to „instytucja charytatywna utworzona dla zbożnych celów”³¹. Islamska fundacja tego typu wynikała z prawa szariatu, była podmiotem służącym finansowaniu różnych instytucji życia społecznego³². W ramach wakfów powstawały obiekty sakralne, jak również instytucje oświatowe, gospodarcze i komunalne związane z kręgiem cywilizacji i kultury islamu³³.

²⁶ Архив Југославије [dalej: AJ], Лични фонд Јована Јовановића Пиждона, 80-Ф.23.

²⁷ AJ-80-Ф.22.

²⁸ М. Јагодић, op. cit., s. 131.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Т. Муфтић, *Арапско-босански рјечник*, Сарајево 1997, s. 166. Więcej o wakfach i ich funkcjonowaniu w latach 1878–1882 zob. И. Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара...*, s. 19–58.

³¹ М. Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану: османски период XVI–XIX век*, Београд 2017, s. 73.

³² Z. Abbasi, *The Classical Islamic Law of Waqf: A Concise Introduction*, „Arab Law Quarterly” 2012, no. 26, s. 121–153; I. Колај Ристановић, *O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830–1878: pravno-istorijski okvir*, „Pravni zapisi” 2019, br. 1, s. 201–203.

³³ Eadem, *Статус вакуфских добара...*, s. 19–20.

Wakfy Munderise³⁴ były głównym źródłem finansowania edukacji na poziomie podstawowym w większości sandżaków w wilajecie Kosowa. System ten w 1910 roku obejmował sandżak Skopje (kaazy Skopje, Kumanova, Kratova, Štipu, Kočane i Radovišu), sandżak Prisztiny (kaazy Prisztiny i Novi Pazaru) oraz sandżak Prizrenu (kaazy Prizrenu i Gostivaru)³⁵. W każdym mektebie zatrudnionych było kilkoro nauczycieli (tur. *müderri*), osoby do pomocy (tur. *nâzir*) i woźni (tur. *bevâb*). Finansowanie pochodziło z wynajmu obiektów handlowych i komunalnych. W kaazie Štipu dzierżawiono w ramach tego systemu 31 sklepów, łaźnię, czytelnię i konak; w kaazie Velesu – 45 sklepów i jedną posiadłość ziemską; w kaazie Kumanova – 24 sklepy, magazyn i mehane (lokal gastronomiczny); w kaazie Kočane – 11 sklepów, dwa magazyny, posiadłość ziemską i mehanę; w kaazie Kratova – 6 sklepów, młyn, posiadłość ziemską, mehanę i piekarnię, w kaazie Radovišu 6 sklepów i konak³⁶. W tabeli 1 pokazano przychody z wynajmu nieruchomości wakfów Munderise.

Tabela 1. Nieruchomości wakfu Munderise, które były najmowane w 1910 roku

	Kaaza štipska	Kaaza veleska	Kaaza kuma- novska	Kaaza kočańska	Kaaza kratovska	Kaaza rado- višańska	Razem
Sklepy	31	45	24	11	6	6	123
Magazyny			8	2			10
Hammamy	1		1				2
Czytelnie	1						1
Konaki	1					1	2
Działki uprawne		1		5	1		7
Restauracje			1	1	1		3
Piekarnie					1		1
Młyny					1		1

Źródło: ДАС, МПС-Ц, Ф. 2, Р. 1.

³⁴ Wakfy Munderise były islamskimi darowiznami, które z czasem straciły swoje pierwotne znaczenie i stały się darowiznami o charakterze wyłącznie edukacyjnym.

³⁵ Државни архив Србије [dalej: ДАС], Министарство просвете и црквених дела [dalej: МПС], Одељење црквено [dalej: Ц], Ф. 2, Р. 1. Przedstawiony podział terytorialny jest zgodny z podziałem administracyjnym wilajetu kosowskiego z 1910 r.

³⁶ Ibidem; I. K o l a j R i s t a n o v i ć, *The Issue of Waqf Institutions in the Kingdom of Serbia: The Example of Munderise Waqf Defter of Ottoman Provenance of ex Sanjak of Skopje* [w:] *Warfare in the Twentieth Century Europe: The Balkan Wars from the Ottoman Turkish Perspective*, ed. E. K a r a k o ç, A. S e r d a r M e t e, S. B o z a n i c h (w druku).

Z budżetu wakfów wypłacane były pensje zatrudnionych nauczycieli. W sandżaku skopijskim funkcjonowały dwie szkoły. W szkole podstawowej *büyük mektebi* byli zatrudnieni dyrektor, trzech nauczyciele (jeden z roczną płacą 3600 groszy osmańskich, dwóch otrzymywało wynagrodzenie w wysokości po 1800 groszy) i pomocnik (720 groszy). W szkole *feyziye mektebi* pracowali dwaj nauczyciele (zarabiali po 1800 groszy) i pomocnik (720 groszy). Tabela 2 przedstawia roczne dochody pracowników dwóch szkół sandżaku skopijskiego finansowanych przez wakf Munderise.

Tabela 2. Płace zatrudnionych w dwóch mektebach w sandżaku Skopje w 1910 roku

	Büyük mekteb	Feyziye mekteb
Dyrektor	3600	
Nauczyciel (I)	3600	
Nauczyciel (II)	1800	1800
Nauczyciel (III)	1800	
Nauczyciel (IV)	1200	1800
Pomocnik lub Woźny	1200	720

Źródło: ДАС, МПс-Ц, Ф. 2, Р. 1; I. Kolaj Ristanović, *The Issue of Waqf Institutions...*

INSTYTUCJE EDUKACYJNE W KOSOWIE W LATACH 1878–1912. SZKOŁY SERBSKIE I MUZUŁMAŃSKIE MIĘDZY TRADYCJĄ A REFORMĄ

Mekteby i medresy były szkołami o długiej tradycji, dla których priorytetem było zachowanie tradycyjnego nauczania i kultury islamskiej. Ich znaczenie dla członków społeczności muzułmańskiej było ogromne. W wilajecie Kosowo, a także w innych częściach imperium, poszczególne grupy wyznaniowe dążyły do tego, by kształcić się zgodnie ze swoim kulturowym dziedzictwem i w celu zachowania tożsamości. Według danych, jakie przynosi nam osmański spis ludności (tur. *Sâl-nâme*), w wilajecie Kosowa w roku 1887 koszty na oświatę wynosiły 245 965 groszy³⁷.

Problemy społeczności serbskiej dotyczyły budowy i renowacji placówek oświatowych, szkolenia kadry nauczycielskiej, realizacji programu oraz pozyskiwania materiałów szkolnych takich jak podręczniki. Momentem zwrotnym, jeśli idzie o funkcjonowanie szkół serbskich w Kosowie, było objęcie funkcji premiera przez Milutina Garašanina w Królestwie Serbii w 1884 roku. W 1886 roku Królestwo Serbii zawarło umowę z Imperium Osmańskim, na mocy której otrzymało prawo otwierania swoich konsulatów na terenie Turcji europejskiej. Pierwsze konsulaty zostały otwarte w Skopje i Salonikach w 1887 roku, a w 1889 roku w Bitoli, Prisztinie

³⁷ İsam Kütüphanesi, *Sâl-nâme-i Vilâyet-i Kosova*, 4. Defa, 1304.

i Konstantynopolu³⁸. Konsulowie w Skopje w korespondencji z serbskimi władzami przesyłali pomysły rozwiązania problemów serbskiego szkolnictwa w Turcji europejskiej. W jednym z listów z zachowanej korespondencji między ministrem spraw zagranicznych Vladem Đorđevićem a konsulem w Skopje pisano:

Istnieją dwa sposoby na osiągnięcie podstawowych celów naszych działań: albo otwierając serbskie szkoły i tworząc gminy kościelno-szkolne za zgodą władz tureckich na podstawie wniosków samych gmin lub obywateli, którzy chcą organizować edukację w gminie, albo też wykonując tę samą pracę, tyle że pod auspicjami prawosławnych metropolitów.

Podkreślano przy tym, że „w Turcji cała chrześcijańska edukacja narodowa przechodzi przez kościół, ponieważ państwo nie dba o tę oświatę, szkoły greckie, szkoły ormiańskie, szkoły bułgarskie od dawna znajdują się pod administracją swoich kościołów”³⁹.

Na łamach „Carigradskiego glosnika” zwracano uwagę na inny aspekt funkcjonowania serbskiej oświaty w Imperium Osmańskim. W artykułach ukazujących się od 25 czerwca do 16 lipca 1898 roku podkreślano gotowość władz osmańskich, by wspierać oświatową działalność serbskiej społeczności: „Należy wymienić na pierwszym miejscu: szerzenie piśmienności wśród narodu serbskiego, a co za tym idzie wspieranie szkolnictwa młodzieży i umożliwiania wyższego wykształcenia [...]”⁴⁰. Serbskie szkoły w Turcji podlegały pod patriarchę konstantynopolitańskiego, ale jego przedstawiciele nie interesował rozwój szkolnictwa, w efekcie czego Serbowie zwracali się do władz wilajetu z prośbami o otwieranie nowych placówek⁴¹. Przedstawiciele władz osmańskich w różny sposób podchodzili do tych postulatów, np. Mehmed Salih Pasza, mutesarif Sjenicy, aprobował i popierał inicjatywy Serbów.

Wielowyznaniowe społeczeństwo wilajetu Kosowa nie pozostawało poza kręgiem zainteresowania i działalności krajów zachodnich. Austro-węgierska dyplomacja oferowała wsparcie finansowe dla serbskiej młodzieży, ale tylko wówczas, gdy chciała się kształcić w Bośni i Hercegowinie. Z kolei Włochom udało się wprowadzić język włoski do szkół katolickich w wilajecie. Warto zwrócić też uwagę na to, że władze osmańskie często ewidencjonowały szkoły serbskie jako bułgarskie⁴².

Potrzeby serbskich szkół były bardzo różnorodne; najbardziej palącym problemem był brak podręczników. Wydawane w Belgradzie materiały nie były chętnie akceptowane przez przedstawicieli władz osmańskich, dlatego zdecydowano, by wydawać je w Stambule i stamtąd kolportować do wilajetu. „Carigradski glosnik” w siódmym numerze z 1908 roku pisał: „Po elementarzu mamy czytanek, która za sprawą złego przekładu nigdy nie powinna trafić do uczniów I klasy. Istnieje co prawda nauka chrześcijańska... która to jednak rzadko kiedy trafia do rąk dzieci, ponieważ jest jej

³⁸ М. С т и ј о в и ћ, *Прилог односима српских конзула у Приштини са османским властима на Косову и Метохији*, „Историјски часопис” 2019, бр. 68, с. 331–333.

³⁹ АЈ-80-Ф2-1; АЈ-80-Ф2-2.

⁴⁰ Љ. Ч о л и ћ, „Цариградски гласник” – светилник српства у вековној тами, Београд 2018, с. 146.

⁴¹ М. Г о с т о в и ћ, *op. cit.*, с. 101–102.

⁴² *Ibidem*, с. 103–104.

mało [...]”⁴³. W numerze 18 czytamy zaś: „Nasze szkoły i regiony desperacko potrzebują nowych podręczników nie tylko pod względem druku nowych egzemplarzy, ale także pod względem nowych treści [...]”⁴⁴. W numerze 36 „Glasnika” ukazało się ogłoszenie o przygotowaniu podręczników dla serbskich szkół narodowych. Rzecz tyczyła się następujących materiałów: „podręcznik do I klasy, serbska czytanka dla IV klasy, geografia dla III i IV klasy, matematyka do III i IV klasy, mapa Półwyspu Bałkańskiego [...]”. Na potrzeby szkół średnich konieczne było pozyskanie „serbskiej czytanki dla III i IV klasy gimnazjum, mapy Półwyspu Bałkańskiego z dokładnym podziałem administracyjnym europejskich części Turcji (bardziej szczegółowa niż mapa dla szkół podstawowych) [...]”⁴⁵.

Teści świeckie zaczęły pojawiać się w islamskich szkołach i medresach, do których uczęszczała ludność albańska. W taki sam sposób pojawiały się tendencje do odrzucania *stricte* religijnego charakteru wychowania w szkołach serbskich. Z tymi trendami walczył „Carigradski glasnik”, który w numerze 9 z 1902 roku zalecał nauczanie dzieci w szkołach lub budynkach przycerkiewnych, gdzie mogły poznawać: „[...] najważniejsze prawdy religijne i moralne; zrozumieć cerkiewny kult kościelny; śpiewać nabożne pieśni; o miłości i obowiązku wobec rodziny [...]”⁴⁶.

Ludność albańska, jako społeczeństwo patriarchalne, była przywiązana do tradycyjnej edukacji islamskiej. Osmańska reforma oświaty nie była konsekwentnie realizowana. W okresie rządów Abdülhamida II, gdy reforma szkolnictwa znajdowała się w rozkwicie, w mektebach śpiewano tureckie pieśni narodowe (tur. *türkü*) lub ilahije (tur. *ilahi*). Występowanie w szkołach tych pieśni, nazywanych „dziecięcymi piosnkami” (tur. *çocuk şarkıları*), miało na celu zachowanie wielowiekowej tradycji wykonywania tureckich pieśni ludowych i dewocyjnych przy akompaniamencie instrumentu o nazwie saz (tur. *sazşair*). Opór wobec reform edukacyjnych był sporadyczny. Jest to kolejny dowód potwierdzający trwałość tradycyjnego kształcenia islamskiego. Mimo to, w związku z reformą, liczba *ruşdî* w wilajecie Kosowa rosła w okresie od 1882 do 1903 roku, co obrazuje tabela 3⁴⁷.

⁴³ Љ. Ч о л и ћ, op. cit., s. 152.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem, s. 153.

⁴⁶ Ibidem, s. 172–173.

⁴⁷ Milena Gostović w formie tabeli przedstawiła liczbę szkół i uczniów w *ruşdiach* i *mekteb-i ibtidâi* w sandżaku i kaazach wilajetu kosowskiego. Dane pochodzące ze źródeł osmańskich nie do końca pokrywają się z danymi, które autorka podała w swoich tabelach, jednak przywołano je ze względu na ich dużą wartość. М. Г о с т о в и ћ, op. cit, s. 146–157. Dane o liczbie uczniów z lat 1882 i 1885 pochodzą z osmańskich roczników, a dla lat 1898, 1899, 1901 i 1903 wykorzystano roczniki oświatowe (tur. *Sâl-nâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*). İsam Kütüphanesi, *Sâl-nâme-i Vilâyet-i Kosova*, 2. Defa, 1300, 54, 56, 59, 68, 72, 81, 92, 99, 105, 134–137; *Sâl-nâme-i Vilâyet-i Kosova*, 3. Defa, 1302, 81–82, 84–85, 88–89, 96–98, 103–104, 126, 133–134, 142, 165–166, 184, 193, 211, 215, 234; *Sâl-nâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1. Defa, 1316, 1136–1141; *Sâl-nâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 2. Defa, 1317, 1330–1336; *Sâl-nâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 4. Defa, 1319, 771–777; *Sâl-nâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 5. Defa, 1321, 629–633. Różnic w liczbie uczniów w grupach roczników nie pokazano w tabeli, ponieważ wartości różnią się w samych rocznikach, np. w przypadku liczby *idadiji* w 1895 r. Nie można polegać na wiarygodności tych danych. Zob. *Sâl-nâme-i Vilâyet-i*

Tabela 3. Liczba szkół średnich w wilajecie Kosowo w latach 1882–1903

	1882	1885	1898	1899	1901	1903
Skoplje	135	220				
Radovište		35	30	34	29	32
Štip	86	60	65	0	46	52
Kočane			28	34	33	42
Kumanovo		29	93	65	63	53
Kriva Palanka	51		30	21	18	23
Kratovo			39	15	24	23
Priština	105		196	91	172	190
Vučitrn		65	54	91	65	
Mitrovica		40	43	33	57	92
Gnjilane	38	36	55	64	67	88
Preševo			61	30	30	83
Peć		1	21	141	50	26
Đakovica	25	25	107	89	78	37
Berane			25	23	35	51
Tetovo			55	42	37	42
Prizren			69	88	111	126
Gostivar			45	36	25	20
Novi Pazar		41	53	55	64	59
Sjenica		60	45	62	55	
Bjelo Polje		25	30	33	21	32
Pljevlja			79	101	86	89
Prijepolje			23	25	28	53
Vetes					79	94
Nova Varoš						27

Źródło: obliczenia własne.

Liczba szkół podstawowych w sandżaku Skopje wzrosła, gdy ośrodek ten stał się centrum administracyjnym wilajetu. W okresie przed 1855 rokiem w Skopje zanotowano istnienie 10 szkół podstawowych. Szkoły te są wymienione w osmańskich dokumentach jako chrześcijańskie. W 1898 roku w sandżaku zarejestrowano jedną serbską szkołę, do której uczęszczało 97 uczniów (chłopców)⁴⁸. W kolejnych latach

Kosova, 3. Defa, 1304, 58, 60, 65–66, 69, 81–82, 84–85, 88–90, 96–97, 103, 108, 121, 125–126, 133–134, 154–156.

⁴⁸ N. Güler, op. cit., s. 48; М. Гостовић, op. cit., s. 110; *Sâl-nâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1. Defa, 1316, 1134–1151.

otwarto jeszcze dwie szkoły, gdzie uczęszczało 40 chłopców i 60 dziewczynek⁴⁹. Sytuacja ta nie zmieniła się do 1900 roku⁵⁰. Konsekwencją walki o zachowanie kulturowej tożsamości był wzrost liczby serbskich uczniów w szkołach podstawowych w sandżaku Skopje, co obrazuje tabela 4.

Tabela 4. Liczba serbskich szkół i uczniów w sandżaku Skopje w latach 1898–1900

	1898	1899	1900
Szkoły	1	3	3
Chłopcy	97	40	40
Dziewczęta		60	60

Źródło: AJ-80-Φ. 2.

Do 1894 roku okres nauki w serbskich szkołach średnich mógł wynosić maksymalnie siedem lat, w późniejszych latach wydłużono go do ośmiu (m.in. w Skopje). Serbskie szkolnictwo średnie funkcjonowało w całym wilajecie, a liczba placówek była dostosowana do wielkości populacji prawosławnej i jej potrzeb. Placówka dla nauczycieli w Skopje posiadała trzy klasy, istniała też szkoła zawodowa dla dziewcząt z kursem podstawowym i zaawansowanym. Pierwszy z wymienionych trwał trzy lata, przedmioty obejmowały naukę chrześcijańską, język serbski, geografę, historię i przyrodę, rysowanie, kaligrafię i „zajęcia kobiece” (wiedza o rodzicielstwie i wychowaniu dzieci). Kurs zaawansowany trwał dwa lata: na pierwszym roku uczono się prac domowych w teorii i praktyce, a w drugiej klasie skupiano się na teoretycznych i praktycznych aspektach szycia. W tabeli 5 zaprezentowano liczbę uczniów różnych klas w szkole średniej w Skopje w 1894 roku (dane zebrał tamtejszy konsulat Królestwa Serbii).

Tabela 5. Liczba uczniów w serbskich szkołach średnich w Skopje w 1894 roku

	Gimnazjum	Szkoła dla nauczycieli	Szkoła prac domowych: niższy kurs	Szkoła prac domowych: wyższy kurs
I klasa	51	12	21	14
II klasa	21	14	22	23
III klasa	28	20	17	
IV klasa	28			
V klasa	24			
VI klasa	22			
VII klasa	16			

Źródło: AJ-80-Φ. 22.

⁴⁹ N. Güler, op. cit., s. 113; *Sâl-nâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 2. Defa, 1317, 1134–1151.

⁵⁰ N. Güler, op. cit., s. 119; *Sâl-nâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 3. Defa, 1318, 1502–1523. O szkołach we wsiach kaazy Velesu zob. N. Güler, op. cit., s. 120.

Stosunki Serbów i Albańczyków nacechowane wzajemną nietolerancją i nieufnością były dla serbskiej wspólnoty przeszkodą w procesie unowocześniania szkolnictwa. W jednym z pism korespondencji konsularnej, które otrzymał minister Andra Đorđević 20 lutego 1898 roku, pisano, że „[...] dla naszej narodowej sprawy i pracy w Starej Serbii i Albanii byłoby dobrze, żebyśmy doszli z Albańczykami do porozumienia i w ten sposób ochronili nasz naród [...]”⁵¹. W tym czasie rząd włoski popierał albańskie aspiracje do uzyskania własnego państwa narodowego. W liście z 27 stycznia 1911 roku przedstawiciel Serbii w Sofii D.M. Stanojević podkreśla, że Włosi uważają, że tylko Albańczycy nie mają swojego państwa oraz „[...] wzywają albański naród do wywołania wojny przeciwko Osmanom. By wywiesili czerwono-czarną flagę Skanderberga”⁵². W wilajecie Kosowa funkcjonowało tajne stowarzyszenie o nazwiskie Obrona Serbska, które w każdej kaazie miało swój oddział, a w mniejszych miejscowościach lokalny zarząd⁵³. Celem organizacji było, „by w związku z coraz częstszymi atakami na wszystko, co serbskie w Starej Serbii i Macedonii, działać na rzecz swojej [obrony – I.K.R.] tymi samymi środkami, którymi atakują ich wrogowie”⁵⁴. Stowarzyszenie miało poza funkcjami samoobronnymi⁵⁵ również wspierać reformy, dążyć do zjednoczenia narodu serbskiego i uczestniczyć w jego postępie kulturalnym i gospodarczym, zaś w razie braku poparcia ze strony sułtana wobec podejmowanych inicjatyw zorganizować rewolucję narodowyzwoleńczą⁵⁶.

Gdy Imperium Osmańskie starało się tak reformować system państwowy, by umożliwić egzystowanie różnych wspólnot religijnych i etnicznych, Serbowie skupiali się na tym, by system szkolny pielęgnował serbską tożsamość narodową, a Albańczycy – albańską. Dla Albańczyków, członków wspólnoty islamskiej, a równocześnie społeczności biedniejszej niż serbska, kluczowe było zachowanie finansowania szkół podstawowych przez wakfy, podczas gdy dla Serbów wielkie znaczenie miało zachowanie nauki języka i alfabetu serbskiego.

PODSUMOWANIE

Współistnienie ludności serbskiej i albańskiej w Kosowie na przełomie XIX i XX wieku jest złożonym tematem. W warunkach reform podejmowanych przez państwo osmańskie serbska i albańska społeczność starała się zachować swoją tożsamość kulturową poprzez tradycyjny system szkolny. Źródła serbskie i osmańskie pokazują, że Albańczycy z niechęcią przyjmowali nowe programy edukacyjne i działali na rzecz zachowania tradycyjnego kształcenia islamskiego, stanowiącego nieodłączną część

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

⁵³ *Правила Тајног друштва „Српска одбрана”*, чл. 5, АЈ-80-Ф. 23.

⁵⁴ Ibidem, чл. 1–2.

⁵⁵ Ibidem, чл. 17–31.

⁵⁶ Ibidem, чл. 3–4.

osmańskiego systemu szkolnego w ramach mektebów, nierzadko funkcjonujących przy meczetach i finansowanych przez wakfy. Serbowie starali się wprowadzić do oświaty (realizowanej nie tylko w szkołach, ale i w cerkwiach) przedmioty, które obok edukacji religijnej miały na celu zachowanie serbskiej tożsamości narodowej. Obie społeczności w niestabilnej rzeczywistości społeczno-politycznej, naznaczonej wzajemnymi konfliktami, zaciekle walczyły o swoją tożsamość.

Tłumaczenie: Tomasz Jacek Lis

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, *Sâl-nâme-i Vilâyet-i Kosova*, 2. Defa, 1300.
İsam Kütüphanesi, *Sâl-nâme-i Vilâyet-i Kosova*, 3. Defa, 1302.
İsam Kütüphanesi, *Sâl-nâme-i Vilâyet-i Kosova*, 4. Defa, 1304.
İsam Kütüphanesi, *Sâl-nâme-i Vilâyet-i Kosova*, 8. Defa, 1318.
İsam Kütüphanesi, *Sâl-nâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1. Defa, 1316.
İsam Kütüphanesi, *Sâl-nâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 2. Defa, 1316/1317.
İsam Kütüphanesi, *Sâl-nâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 3. Defa, 1318/1319.
İsam Kütüphanesi, *Sâl-nâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 4. Defa, 1321.
Архив Југославије (АЈ): Лични фонд Јована Јовановића Пиждона.
Државни архив Србије (ДАС): МПс-Ц (Министарство просвете и црквених дела, Одељење црквено).

Opracowania

- Abbasi Z., *The Classical Islamic Law of Waqf: A Concise Introduction*, „Arab Law Quarterly” 2012, no. 26, s. 121–153.
Güler N., *Salnamelere Göre Kosova Vilayetinde Eğitim-Öğrenim: Yüksek Lisans Tezi*, Bursa 2019.
Historija osmanske države i civilizacije, ed. E. İhsanoğlu, Sarajevo 2004.
Kolaj Ristanović I., *O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830–1878: pravnoistorijski okvir*, „Pravni zapisi” 2019, vol. 1, no. 1, s. 201–203.
Kolaj Ristanović I., *The Issue of Waqf Institutions in the Kingdom of Serbia: The Example of Munderise Waqf Defter of Ottoman Provenance of ex Sanjak of Skopje* [w:] *Warfare in the Twentieth Century Europe: The Balkan Wars from the Ottoman Turkish Perspective*, ed. E. Karakoç, A. Serdar Mete, S. Bozanich (w druku).
Muftić T., *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo 1997.

- Nurdođan A.M., *Non-Muslim Schooling in Kosovo during the Abdulhamit II Era and the Policy of Ottoman Government*, „Educational Sciences: Theory & Practise” 2013, no. 1, s. 576–589.
- Sonmez S., *Primary Education System in Ottoman Empire*, „International Journal of Humanities and Social Science” 2013, vol. 3, no. 5, s. 163–170.
- Szczepański W., *Lokalni albansko-srpski sukobi u razdoblju 1881–1912: Pokušaj nove, tipološke karakteristike*, „Prilozi” 2008, br. 37, s. 45–74.
- Taşkın Ü., *Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları*, „Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi” 2008, vol. 3, no. 1, s. 343–366.
- Гостовић М., *Салнаме Косовског вилајета 1879–1900: мастер рад*, Нови Сад 2019.
- Јагодић М., *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878–1912*, Београд 2009.
- Колај Ристановић И., *Културни идентитет муслимана у Београду 1841–1867: докторска дисертација*, Београд 2021.
- Колај Ристановић И., *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији 1878–1882: прилог проучавању османске баштине*, Београд 2020.
- Коцић М., *Оријентализација материјалне културе на Балкану: османски период XVI–XIX век*, Београд 2017.
- Стијовић М., *Прилог односима српских конзула у Приштини са османским властима на Косову и Метохији*, „Историјски часопис” 2019, бр. 68, s. 331–333.
- Чолић Љ., *„Цариградски гласник“ – светилник српства у вековној тами*, Београд 2018.